

Психологічні засади роботи спецслужб Російської імперії з конфідентами зі злочинного середовища

А.Й. Француз

Герой України, Заслужений юрист України, лауреат премії імені Ярослава Мудрого, доктор юридичних наук, завідувач кафедри цивільно-правових дисциплін, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»

У статті розглянуто психологічний аспект оперативно-розшукової діяльності спецслужб Російської імперії.

В статті рассмотрен психологический аспект оперативно-розыскной деятельности спецслужб Российской империи.

The article deals with the psychological aspect of the operational-search activities of special services of the Russian Empire.

Ключові слова: агентура, конфіденти, жандарми, вербування, спецслужби, оперативна робота.

Постановка проблеми

Структури, що охороняють державну безпеку, з'явилися кілька сотень років тому. Змінювалися їх назви, структура, компетенція, але завжди незмінною залишалася мета діяльності – охорона існуючого порядку, виконання розвідувальних і контррозвідувальних функцій. У Російській імперії існувала розгалужена мережа спецслужб – органи Департаменту поліції МВС, Окремого корпусу жандармів, військового міністерства та їх територіальні підрозділи, а згодом ще й Міністерства юстиції. Зважаючи на специфіку діяльності, саме конфіденти були основним інструментом їх діяльності, а агентурна робота – основним методом діяльності в цілому. У подальшому оцінка успішності діяльності спецслужб ставилась у пряму залежність від ефективності агентурної роботи. Тож без урахування цього напрямку їх роботи будь-який аналіз діяльності спецслужб страждатиме неповнотою.

Передусім, є потреба сказати кілька слів щодо того, кого ми зараховуємо до злочинного середовища. Цей термін тут використовується лише з точки зору законодавства Російської імперії. Його специфіка полягала в тому, що, окрім прийнятої на сьогодні класифікації державних злочинів, до них передусім відносилось порушення присяги в дотриманні підданської вірності. Усі

інші злочини впливали з цього [1, с. 108].

Що ж до поняття «конфідентів», то цей термін визначення агентурної роботи набув поширення ще у XVIII ст. і стосувався якраз політичного розшуку і контррозвідувальної діяльності. Стосовно власне терміну «агент», то він у дореволюційні часи стосувався розвідувальної діяльності та в різні періоди застосовувався як до негласних помічників, так і до кадрових співробітників спецслужб. У низці офіційних документів агенти називались також джерелами [2]. Тож конфідент – це особа, що не входить до кадрового апарату спецслужб, однак систематично, негласно (конфіденційно) надає їм інформацію про протиправну діяльність.

Аналіз останніх досліджень і публікацій та не вирішені раніше частини загальної проблеми

Агентурна робота дореволюційних спецслужб залишається предметом зацікавлення багатьох науковців. Ґрунтовно проблематикою агентури політичної поліції і, частково, контррозвідки, займаються З. Перегудова, С. Жаров, М. Греков, О. Ярмиш, В. Ченцов, А. Гейфман та інші. Однак, психологічна складова цієї роботи, зазвичай подається лише дотично.

Формулювання цілей статті

Мета статті – певною мірою заповнити

існуючу прогалину в дослідженні роботи з конфідентами спецслужб Російської імперії. При цьому, увага повинна звертатися як на психологічну складову в роботі з власне, конфідентами, так і на психологічні засади діяльності кадрових співробітників спецслужб.

Виклад основного матеріалу дослідження

Швидкий ріст злочинності та відсутність ефективних засобів боротьби з нею на зламі століть викликали серйозну стурбованість найбільш далекоглядних керівників силового апарату. Становище погіршувалося слабкою постановкою розшукової справи. За даними Міністерства юстиції, щороку 31 % усіх розслідувань кримінальних справ припинявся через низький рівень розшукової роботи [3, с. 17]. Не останньої мірою такий стан справ обумовлювався неналежним ставленням спецслужб до роботи з конфіденційними джерелами. Це при тому, що на початку ХХ ст. секретна агентура була основним методом політичного розшуку, на ній будувалася вся система роботи спецслужб. У нормативних документах саме внутрішня, цілком таємна і постійна агентура називалась головною і єдиною підставою політичного розшуку. Усі інші сили та засоби вважались додатковими.

Вважаємо за доцільне пояснити, що під політичним розшуком маємо на увазі всю систему протидії злочинам проти держави. Такий погляд був досить поширеним. Столипін вважав контррозвідку лише одним із відгалужень політичного розшуку [див.: 4]. Тоді ж конфіденційне співробітництво набуло правової оцінки та детальнішої регламентації. У першу чергу, в системі так званих охренок. Тож у нормативних документах Корпусу жандармів і військової контррозвідки, що стосуються роботи з конфідентами, відчувається сильний вплив матеріалів департаменту поліції.

Ведучи мову про психологічні засади роботи з конфідентами, виділяємо дві основні їх складові. По-перше, це психологічна готовність офіцерів до роботи з негласними джерелами. По-друге, вико-

ристання ними психологічних прийомів у безпосередній оперативній діяльності.

Агентурній роботі приділялась першочергова увага, однак не всі офіцери спецслужб були до неї придатними. Передусім це стосувалося кастового світогляду офіцерства. Тож чимало з них агентурною роботою відверто гребували, а до конфідентів ставились, як до людей другого сорту.

З приводу службової та, одночасно, моральної дилеми, відомий жандармський генерал О. Спиридович у своїх мемуарах писав: «Нам, офіцерам, вихованим на традиціях товариства та вірності дружбі, стати на позицію холодного розуму і почати переконувати людину, щоб вона заради користі справи забула про все найінтимніше, дороге і йшла на зраду, було тяжко. Наш невійськовий начальник (С. Зубатов – А.Ф.) не міг цього зрозуміти. Та ми і не говорили багато з ним про це. Але між собою ми, офіцери, багато говорили на цю тему. У нас точилася боротьба» [5, с. 51]. Варто згадати й стереотипи суспільного світогляду, що здійснювали серйозний негативний вплив на середовище спецслужб.

Цю проблему розуміли й найбільш далекоглядні керівники. Зубатов на керівні посади в «охранках» намагався призначати цивільних чиновників, яким було легше зламати психологічні бар'єри. З підлеглими офіцерами йому доводилося вести боротьбу, про що і написав Спиридович. Зубатов першим широко став запроваджувати використання психологічних прийомів в оперативній роботі, і став творцем наукової школи, стрункого вчення про вербовку та організацію роботи конфідентів, ламаючи стереотипи підлеглих.

Інші підходи до вирішення проблеми продемонстрував В. Джунковський. Не розуміючись на оперативних питаннях і повністю ототожнюючи конфідентів із провокаторами, він, ставши у 1913 р. товаришем міністра внутрішніх справ, за своїми ж словами, «хотів відібрати від корпусу жандармів всю політичну частину і створити політичний орган, у який не входили б офіцери» [6, с. 69]. Таким чином, на його думку, не плямувалася б честь офіцер-

ського мундиру. Знадобились роки, доки Джунковський зрозумів хибність своїх переконань [7, с. 94]. Зрештою, він був представником свого середовища. Обивательське уявлення про провокацію запало в уми багатьох працівників місцевої та центральної адміністрації, що істотно шкодило політичному розшуку. Достатньо згадати лише заборону Миколи II на агентурну роботу у військах, що істотно зашкодило контррозвідувальній діяльності.

Тим не менше, агентурна робота була одним із показників службової діяльності. Протягом 1907 департамент поліції вживав активні заходи з насадження секретної агентури на місцях, зокрема при жандармських управліннях. Однак його прагнення нашоухнулося на пасивність та інертність місцевих поліцейських чинів. Більше того, професійно непридатні офіцери вдавалися до складення фіктивних списків агентів, що забезпечити себе від гніву керівництва. Після перемоги революції це призвело до численних непорозумінь [8, с. 54].

Особливо гостро ця проблема постала серед залізничних жандармів, які до 1906 р. оперативною роботою не займалися. Зрештою, на підставі вивчення документів, можемо стверджувати, що у залізничні жандарми йшли особи, які, окрім іншого, відчували відразу до агентурної роботи. До своїх же колег вони ставилися зверхньо, як до чорноробів. Це позначилося на роботі всього корпусу жандармів, оскільки тривалий час його штаб значною мірою комплектувався вихідцями із «залізничного» середовища.

Революційні події змінили цей стан справ. Утім, якщо звернутися до спогадів О. Полякова (колишній жандармський залізничний офіцер), можна зробити висновок, що до вимоги роботи з конфідентами вони поставилися недбало [9].

Для посилення ефективності розшукової роботи департамент поліції систематично проводив заходи, спрямовані на посилення кадрового складу. У системі спецслужб було створено нову ланку – охоронні та районні охоронні відділення, так звані охранки. На відміну від ГЖУ, які

зосередили у своїх руках боротьбу як з політичними, так і кримінальними злочинами, охоронні відділення, створювалися для боротьби з державними злочинами, зосередившись на агентурній роботі.

Це був істотний стимул для пошквалювання роботи з конфідентами. Адже згідно з «Положенням про охоронні відділення» від 9 лютого 1907 р. в нові структури широко залучалися молоді та енергійні офіцери, які швидко займали керівні посади, всупереч правилам вислуги. З цього приводу існував навіть ряд відомчих розпоряджень, які регламентували такого роду службове зростання. Так, відомий Заварзін за п'ять років у «охранці» виріс від ротмістра до генерал-майора, отримавши сім орденів. Сюди намагалися потрапити молоді та енергійні кар'єристи і саме вони істотно пошквалили агентурну роботу. Це, та питання підпорядкованості, призводило до численних конфліктів між «охранками» та губернськими жандармськими управліннями і так званих конфліктів поколінь.

Інструкція з організації та ведення внутрішньої агентури, затверджена згаданим «Положенням про охоронні відділення», визначала, що саме конфіденти є єдиним цілком надійним засобом, який забезпечує обізнаність розшукового органу. Агентурний апарат формувався членами «злочинних» організацій, особами, причетними до діяльності, або такими, що дотично могли бути обізнані про ті чи інші сторони протиправної роботи [10, а. 21 зв.] У подальшому низка положень Інструкції коригувалася та уточнювалася.

Агентура поділялася на кілька категорій. Постійний негласний склад називався агентами внутрішнього спостереження. Ті оперативні джерела, що безпосередньо знаходились у ворожих організаціях, називалися «секретними співробітниками». У подальшому цей термін набув поширення у скороченому варіанті – «сексот». У відповідних нормативних актах зазначалося, що агенти повинні бути постійними й отримувати визначену плату за надану інформацію. Матеріальна винагорода знаходилась у прямій залежності від цінності

наданої інформації. Ті, хто не перебував у ворожих організаціях, називалися допоміжними співробітниками або інформаторами. У свою чергу останні поділялись на постійних і випадкових. Щодо інформаторів – «штучників», які надавали інформацію, отримуючи грошову винагороду за виконання кожного окремого доручення, інструкція вважала їх широке використання явищем ненормальним [10, а. 22]. Так, С. Зубатов до цієї категорії конфідентів ставився вкрай насторожено, вважаючи, що ті за карбованець приносять застарілу або недостовірну інформацію.

Такий поділ обумовлювався спрямованістю жандармського відомства на боротьбу з опозиційними політичними силами і був мало придатним для контррозвідвальної роботи. Тому в ході пореволюційних реформ, поряд із лінійним, вводився об'єктовий принцип оперативної роботи. Тим не менше, як уже згадувалося, у тих нормативних документах, що регламентували агентурну діяльність військової контррозвідки, відчувається сильний жандармський вплив. В умовах мирного часу вся її агентура поділялася на дві категорії: консульську та штабну [11, с. 106-108; 12, с. 177; 13, с. 5-7].

Незважаючи на величезний досвід співробітників спецслужб у вербувальній роботі та наявність різних методик, вербувальна робота становила суттєву проблему. Передусім, відчувався, так би мовити, дефіцит «кадрів» для поповнення рядів секретної агентури. Ідеальним кандидатом на місце секретного співробітника був професійний революціонер, охочий до просування партійними сходами, або інша людина, тим чи іншим чином зацікавлена в успіху власної агентурної діяльності. Проте таких були одиниці.

Аналізуючи конфіденційне співробітництво як соціальне явище, жандарми самі доходили висновку, що причини, які спонукали людину до співпраці зі спецслужбою, повинні бути або дуже високі, або низькі. Автори нормативних документів, були людьми свого часу і представниками свого класу. Тож у підборі конфідентів

вони закликали орієнтуватися на авантюристів, слабодухих і покидьків.

Залучення до співпраці – складний, делікатний і відповідальний процес. Від його обґрунтованості й продуманості залежать майбутні результати оперативнорозшукової діяльності. Невміле або поспішне залучення конфідента до роботи призводить до засмічення негласного апарату особами, що не тільки не надають допомоги спецслужбам у вирішенні поставлених перед ними завдань, а й шкодять їм.

Департамент поліції пропонував різні варіанти вербувальної роботи. Людина ж, яку без перебільшення можна назвати поетом розшуку і його романтиком – С. Зубатов, закликала жандармів бути людинознавцями. А знання людей, на його думку, це знання її слабкостей. На це слід було зважати і при вербуванні та роботі із вербованим конфідентом.

В усіх нормативних документах наголос робився на психологічному моменті. Передусім підшуковувались амбіційні та схильні до легкого збагачення люди. Матеріальний фактор використовувався досить часто. Жандармські психологи зауважували, що не варто скупитись на тих, чия віра в користь революційної діяльності похитнулася і хто, разом з тим, потребує грошей. Такі люди докорінним чином не міняють своїх переконань, але з корисливих мотивів готові надавати інформацію [10, а. 23; 14, с. 196].

Класичним прикладом такої людини з розмитими моральними принципами був Д. Богров. Передусім, він завжди противився контролю будь-якої формальної організації, не допускаючи жодних обмежень ззовні на свої думки і вчинки, демонстративно зневажав загальноприйняті та революційні моральні засади. Саме цинізм привів його в Київське охоронне відділення та дозволив «провалювати» товаришів, не змінюючи переконань. Саме таких людей і шукали органи політичного розшуку.

На підставі джерел, західна дослідниця А. Гейфман стверджує, що більшість із революціонерів, які заплямували себе, наприклад, присвоєнням партійних коштів,

отримували гроші від поліції як секретні агенти. Особливо часто такі люди зустрічалися серед максималістів і анархістів. І якщо навіть у багатьох випадках важко точно сказати, чи був конкретний розтратник чи інший морально нечистий революціонер також і поліцейським інформатором, підстави для підозр щодо нього завжди були [15].

Крім того, рекомендувалося широко використовувати партійні негаразди, суперечки та непорядні вчинки окремих членів організації.

У підборі кандидатів на вербування основну увагу звертали на заарештованих і заарештованих. Колишній начальник Київського губернського жандармського управління генерал В. Новицький стверджував, що «секретні агенти можуть здобуватись тільки і виключно при провадженні політичних справ». Майстер вербовки, начальник Волинського ГЖУ полковник Гофман навіть наполягав на тому, що саме вербування при обшуках та арештах є найефективнішим способом.

З їх числа вибирались особи найбільш слабохарактерні, недостатньо переконані революціонери або такі, у кого найбільш проявлялись ті чи інші психологічні вади, після чого охрнка всі зусилля скеровувала на те, «щоб привернути їх до себе, схилити на свою сторону, викликати їх довіру і, нарешті, перетворити їх у відданих собі людей» [16, с. 385]. Тобто, оперативний працівник мусив знаходити і постійно розвивати психологічний контакт із заарештованими.

Саме таким чином діяв генерал А. Герасимов, який встановив багатоступеневу систему попереднього вивчення кандидатів на вербування. Сам він допитів не проводив, а зустрічався з особами, що становили оперативний інтерес, відповідно до характеристик підлеглих офіцерів, на основі особистого враження робив висновок про доцільність чи недоцільність вербовки тієї чи іншої людини [17, с. 57].

По-іншому дивився на цю проблему П. Заварзін. Він зазначав: «Найнадійнішим надійним співробітником для розшуку є

тип безпартійний, проведений в обстежуване середовище через її організації поступово, починаючи від нижчої до вищої» [18, с. 418]. Хоча не оминав він і заарештованих, практикуючи метод поступового втягнення у конфіденційну співпрацю. Знайшовши малодушних заарештованих, які намагались чистосердечними показами реабілітуватися, він поступово втягував їх у конфіденційну співпрацю.

Досить цінними були люди, чиє самолюбство постраждало, хто вважав себе достойним більш високого статусу в суспільстві, однак суспільство їх не оцінило. Такі були готові видавати із злопам'ятства і помсти, не відмовляючись, звичайно, і від грошової винагороди. Часто мала місце особиста антипатія.

Про одного з таких конфідентів згадує у своїх мемуарах О. Спиридович. Тому однопартійці пообіцяли подарувати калози й обманули. На допитах він кілька разів з образою згадував цей факт. Умілий психолог, учень Зубатова Спиридович відразу вловив вразливе місце нового агента і вже на наступній зустрічі подарував тому калози. Генерал згадував, що в подальшому той працював із якимось остервенінням, надзвичайно активно «провалюючи» соратників [5, с. 55].

Та найбільш цінними були партійні діячі, які шляхом переконання перетворилися на справжніх співробітників на утриманні. Жандарми всіляко сприяли партійній кар'єрі таких людей, заарештовуючи їх конкурентів на кар'єрній драбині. Коли ж не було змоги уникнути арешту конфідента, платню йому не тільки зберігали, а й збільшували [10, а. 22 зв.]

Ми не можемо не звернути уваги на той факт, що всі без винятку нормативні акти, присвячені роботі із конфідентами, навіть не згадують осіб, які добровільно намагаються послужити справі захисту існуючого державного ладу. Більше того, якщо такі з'являлися, то вищезгадана Інструкція 1907 р., наприклад, вимагала ставитися до них «вкрай обережно і перевіряти як саму особу, так і інформацію, що вона надавала, щоб уникнути скеровування розшуку на

хібний шлях» [10]. Така обережність мала вагомі підстави та впливала з практично-го досвіду жандармів.

Керівництво департаменту поліції не тишило себе ілюзіями щодо того, якого сорту люди звертаються з пропозиціями стати секретними співробітниками. Особливо показовим у цьому плані є циркуляр департаменту поліції №106540 від 20 вересня 1912 р., у якому йшлося про шахрая, донського козака К. Мартинова, який, видаючи себе за графа та члена августійшого дому, займався фінансовими аферами. Ніяких пропозицій охоранці Мартинов не робив, але, базуючись на власному досвіді та логічно розвиваючи подальший шлях афериста, департамент поліції прийшов до висновку що рано чи пізно той запропонує їм свої послуги. Тож і рекомендував підлеглим ніякої довіри тій особі не виявляти [19].

Циркуляри департаменту поліції переповнені повідомленнями про найрізноманітніших аферистів, які пропонували свої послуги то одному то іншому розшуковому органу, а після викриття отримували новий паспорт і починали все спочатку.

Тим не менше, мусимо зауважити, що серед конфідентів траплялися й ідейні прихильники самодержавства чи імперії. Передусім, можна згадати хрестоматійну З. Генгросс-Жученко. Були такі і в Україні. Зокрема, катеринославський есер Курляндський. Викрили його в 1906 р. після чого він перейшов до зовнішньої поліції. У роки Громадянської війни служив карателем. Після арешту в березні 1920 р. в листі до дружини він написав: «Смерті не боюся, умру твердо. Будемо боротися, якщо розстріляють – така вже доля» [20, с. 74-75]. Безумовно, не останнє місце в такій переконаності конфідента у правильності своєї зради революції послужила вміла психологічна обробка жандармів.

Кількість ідейних конфідентів зростає в роки Першої світової війни. Передусім, це стосується контррозвідальних органів. Саме глибоко переконаним ідейним конфідентом, попри окремі твердження, ми вважаємо наприклад Б. Доліна.

У контексті сказаного варто згадати ще одну категорію оперативних джерел – довірених осіб. Негласні помічники цього виду виконували ті ж функції, що й штучники, однак робота з ними нормативно не регулювалась. В архівах знайдено лише документи із зазначенням загальної кількості довірених осіб, без будь-якого наряду на їх установчі дані. Використання інституту довірених осіб дало можливість обійти заборону на агентурну роботу у військах і сприяло налагодженню контррозвідального захисту збройних сил.

Встановлення довірчих відносин здійснювалося виключно на патріотичній основі, і, на відміну від агентури, основна увага приділялась ідейній спорідненості. Значне число такого роду помічників поставляли політичні партії правого спрямування.

Щодо ж до методів вербовки, зазначалося: «Таємні співробітники здобуваються різними способами. Для придбання їх необхідне постійне спілкування і бесіди осіб, які керують розшуком, або досвідчених їхніх підлеглих, з заарештованими за політичні злочини. Познайомившись із такими особами і намітивши, тих із них, яких можна повернути на свій бік (слабохарактерні, недостатньо переконані, що вважають себе скривдженими в організації; такі, що мають нахил до легкої наживи, і т. п.), особа, яка керує розшуком, повертає їх шляхом переконання на свій бік ...» [10, а. 24]. Утім, переконання – це, мабуть, не те слово. Васильєв, наприклад, у своїх спогадах, приділяючи чимало місця переконанню, додає, що основним його аргументом було скасування очікуваного покарання [21, с. 358-359].

Крім того, уточнювалось далі, людей, які не міняли своїх переконань, схилили до думки, що їх діяльність не буде надто шкідливою для товаришів. Тим більше, коли ті мали матеріальні проблеми [10, а. 24].

З кандидатом на вербування передусім встановлювався психологічний контакт. Наголошувалося, що цей процес вимагає великого терпіння, такту й обережності, а будь яка спроба форсувати події могла

привести до рішучої відсічі. Тому найбільш практикованим способом називалося постійне спілкування із заарештованими за політичні злочини та співбесіди з ними [16, с. 385].

Основними методами залишалися психологічний тиск і змушування до негласної співпраці.

Серед інших психологічних прийомів, департамент рекомендував:

«1. Зацікавити повною реабілітацією, при наявності компрометуючого матеріалу, здобутого обшуками або агентурними відомостями... 3. Скористатись негараздами в партії та сварками між окремими партійними особами...» [22, с. 282].

З цією ж метою проводилися співбесіди з рідними та близькими затриманих з метою з'ясування їх вразливих місць.

Нормативні документи рекомендували залучати до вербувального процесу також чинів поліції, тюремного відомства та інших осіб, які працюють з населенням. У документі відверто вказувалось на бажаність приписувати останнім успіхи у розкритті справ, здійснених за їх участю, та сприяти різного роду службовим заохоченням [16, с. 387].

У випадку вербування притягнених до відповідальності необхідно було здійснити кроки, спрямовані на недопущення розголошення даних ними відвертих показів на дізнанні чи слідстві. У протоколи вони також не заносилися. Завербованому агенту повідомляли про цілковиту таємність його роботи і обов'язкову перевірку наданої ним інформації, а також, що в разі надання неправдивої інформації він буде притягнений до відповідальності [16, с. 387].

Психологічна складова залучення особи до конфіденційної співпраці з державними органами – це лише частина проблеми. Значно важче було забезпечити сам процес співпраці. Варто зауважити, що навіть у працівника, який діяв із матеріальної зацікавленості рекомендувалося підтримувати інтерес до розшуку як до знаряддя державної безпеки. Тобто при збереженні матеріального стимулу рекомендувалося

переводити співпрацю на ідейні рейки. Новозавербованому агенту завдання взагалі не ставилися, даючи можливість йому самому розповідати про ті чи інші протиправні діяння [16, с. 395, 388].

Аналіз циркулярів департаменту поліції показує що в низці випадків успішна вербовка не справляла істотного впливу на успіх політичного розшуку, оскільки завербовані секретні співробітники не виправдовували покладених на них сподівань. Так, за даними С. Жарова, протягом лише 1912 р. охранка змушена була відмовитися від послуг понад 70 секретних співробітників із формулюванням «як таких, що не заслуговують довіри» [19]. Учений пише про виключених агентів охранки, імовірно агентуру інших підрозділів він сюди не включав. Поряд із цим слід зауважити, що вивчення циркулярів департаменту поліції та матеріалів, зібраних НКВС СРСР у 1939-1940 рр., дає підстави стверджувати, що це була стандартна форма припинення відносин із агентом, подальше оперативне використання якого визнавалося недоцільним. Скажімо, за таким же формулюванням виключалися агенти, розшифровані революціонерами тощо.

Головним і найбільш дієвим способом спілкування та керівництва агентурою визнавалися особисті зустрічі. Керував агентом жандармський офіцер, який його завербував, або службовець охоронного відділення. Завідувачу розшуком рекомендувалося встановити з надійними співробітниками відносини, що виключали б офіційність і сухість, оскільки роль конфідента морально дуже важка, і «побачення» з жандармськими офіцерами часто бувають у його житті єдиними моментами, коли він може відвести душу та не відчувати докорів сумління. Тож роботу з конфідентом слід було організувати таким чином, щоб той ішов «на побачення із завідувачем агентурою, знаходячи під час останніх душевний відпочинок, увагу, співчуття та моральну підтримку» [23].

Однак цей же спосіб був і найбільш небезпечним, оскільки небезпека провалу під час безпосереднього спілкування із

жандармським офіцером зростала. Тим не менше від цього способу не відмовлялись, оскільки особистий контакт був способом не лише передачі інформації, а й інструментом контролю як за самим агентом, так і за якістю інформації. Щоб зменшити ризик провалу, конспіративні прийоми таких зустрічей були відпрацьовані до дрібниць. Основним було отримання конспіративних квартир, куди вводили лише перевірених конфідентів.

Дотримання вимог конспірації було важливим психологічним фактором. Життя агента політичного розшуку перебувало в постійній небезпеці, оскільки революціонери досить швидко опанували контрозвідувальні навички, при цьому постійно їх удосконалювали. Тож після провалу Азефа у 1908 р. департамент розіслав на місця циркуляр, у якому зауважив, що це може вкрай негативно позначитись на вербуванні нових агентів. Тож жандармів попереджували, що ті повинні наголошувати на необхідності дотримання правил і запевняти агентуру в тому, що це більше не повториться [24, с. 42-43]. З метою збереження внутрішньої агентури, крім звичайних вимог конспірації, також застосовувалась система спеціальних заходів прикриття.

Агенту навіювалась думка про повну відвертість із завідувачем та конспіративність роботи. Особливо це стосувалося витрат, пов'язаних із покращенням матеріального статусу. Ретельно розроблялися деталі способу життя агента, для уникнення провалу відпрацьовувалася лінія поведінки. «Секретні співробітники, якщо вони не живуть на партійні кошти, обов'язково повинні мати який-небудь легальний заробіток, оскільки його відсутність негайно збудить підозри...» Якщо легальний заробіток був недостатнім, а велику частину доходів агента становила плата в охоранці, йому рекомендувалося не давати приводу для підозр у тому, що він живе не по кишені.

Відомі факти організації для конфідента професійної підготовки.

Зрозуміло, що конфідента намагали-

ся без потреби не заарештовувати, однак якщо він уже видав кілька революційних груп і навіть арешт не міг відвести від нього підозру, департамент поліції рекомендував, за погодженням із самим конфідентом, притягувати його до судової відповідальності і навіть відправляти до тюремного ув'язнення або на заслання. При цьому з агентом постійно проводилися співбесіди, що мали на меті не допустити появи в нього почуття образи [25, с. 86-87]. Як уже зазначалося, при цьому йому збільшували платню.

Тим не менше, чимало офіцерів, не бажаючи себе утруднювати, грубо порушували всі вимоги конспірації. Багато хто зустрічі проводив у себе на квартирі, у ресторанах та інших публічних місцях. Вражаючи факти наводить у своїх спогадах Герасимов. Вступивши в посаду начальника Петербурзької охоранки, він в одному із кабінетів побачив жандармського офіцера, який розмовляв із людиною в цивільному. Як з'ясувалося, це був секретний співробітник. На гнівні випадки нового шефа офіцер відповів, що це незначний агент, який до того ж постійно бреше. Грубі порушення вимог конспірації констатувались у циркулярі департаменту поліції №112125. Причому, в ряді випадків ішлося про конфідентів, які займали помітне становище у «злочинному» середовищі [17, с. 8; 26]. У переважній більшості на такі порушення закривали очі, що свідчить про їх систематичний характер. Зрозуміло, що відчуваючи зневажливе ставлення до себе, такі конфіденти працювали вкрай неефективно.

Жаров вважає, що причиною цього було не лише зверхнє ставлення до агентури, а й побоювання замахів. Адже зустрічі з агентами були небезпечними і для самих жандармів. З цього приводу Спиридович писав, що агент зустрічається із жандармським офіцером раз чи два на тиждень протягом кількох хвилин. Весь інший час він перебуває в середовищі товаришів і близьких, котрих змушений видавати, спостерігаючи за наслідками своєї діяльності. Це руйнувало нервову систему співробітника, розвивало почуття провини і, зре-

штою, призводило до бажання помститись жандармам [5, с. 195]. Адже агент не був роботом. Це довели приклади і легендарного Г. Судейкіна та О. Спиридовича, у якого стріляв конфідент П. Руденко, ним же завербований.

Задля уникнення таких ексцесів, важливою була безперервність керівництва. Адже це є один із факторів довіри конфідента до спецслужби. При вмілому керівництві це виступає гарантією від провалу. Чим частіше агент переконувався, що його інформація використовується розумно, тим відвертішим він був. Досвідчений жандарм А. Мартинов, наприклад, зауважував, що лише з порушенням гарантій секретний співробітник починає задумуватися над тим, щоб гарантувати себе власними силами. На прикладі Азефа він позитивно оцінював лише роботу Зубатова. Усі інші порушували і принцип безперервності в роботі, до того ж, низкою арештів його «підставляли». Вплинули на нього й «хитання» під час першої російської революції. Варто також зауважити, що Азеф був розшифрований і перед окремими філерами. Тож не доводиться дивуватися, що Азеф розпочав власну гру. Утім, справедливо розбираючи прорахунки політичної поліції, Мартинов не бере до уваги особисті якості самого Азефа [27, с. 76-85].

Весь процес роботи з агентурою переповнений курйозами та різного роду безглуздя, що випливає з характеру її учасників. Обов'язковим елементом є присутність значної частки недовіри: агент не розповідає про все оперативнику, останній у свою чергу ніколи не повідомляє агенту про свої плани. Врешті й агентурна інформація далеко не в повному вигляді доповідається вищим керівникам.

Сама організація внутрішньої агентури в революційних організаціях, на думку керівництва департаменту поліції мала базуватися на можливості перевірки інформації, про що говорилося в «Інструкції про роботу з секретними співробітниками». Так, С. Білецький для того, щоб відучити агента охранки – депутата ІV Думи Р. Малиновського приховувати інформацію,

розпорядився в кімнаті, де відбувалися наради фракції, встановити слуховий контроль. У ході бесід з агентом він давав зрозуміти Малиновському, що знає всі нюанси того, що відбувається. Після цього агент у подробицях звітував про все, що стосувалося справ фракції.

У Московській охоранці навіть спеціально застерігали, що «...Зносини з співробітником існують лише тимчасово,... чимало з них, навіть випробуваних тривалою службою по розшуковій справі, знову переходять у революційне середовище». З цієї ж причини офіцер попереджувався, що він повинен остерігатися впливу на себе і навіть експлуатації з боку агента.

Тим не менше, досить часто траплялося, що конфідент виявлявся психологічно сильнішим та інтелектуально вищим від співробітника спецслужб та намагався підпорядкувати його своєму впливу. На поширення цього явища дотично вказує і згадана нами Інструкція Департаменту поліції МВС. У ній спеціально наголошувалося, що саме офіцери повинні керувати секретними співробітниками, а не навпаки. Причому, ніколи не слід відкривати своїх карт перед співробітниками, щоб вони в майбутньому не могли використати одержані дані в боротьбі з охранкою [18, с. 419; 28, с. 23].

Влада розуміла, що в особі інформаторів з радикальних кіл вони мають справу з ненадійними людьми, які потребують постійного контролю. Поліція не без підстави підозрювала, що через своє презирство до всіх етичних норм, особливо коли надавалася можливість особистого збагачення, її агенти за певних обставин могли зрадити владу так само легко, як раніше зрадили справу революції [15].

Інструкція 1907 р. попереджувала, що таємні співробітники не повинні знати один одного, оскільки це може призвести до провалу обох або до вбивства одного з них. Тож конфіденту заборонялося доводити інформацію, отриману від інших оперативних джерел. Він не міг не тільки запідозрити, а й навіть припускати, хто саме, крім нього, є інформатором спец-

служб [10, а. 25]. При тому, ті постійно намагалися виявити «колег» у своєму оточенні – аналізували інформацію, намагалися спостерігати за конспіративними квартирами тощо.

На думку Ф. Лур'є тут мали місце жадібність і страх викриття. Конфіденти наполегливо намагалися залишитися єдиним джерелом інформації для жандармів, що підвищувало їх статус і грошову винагороду. Так, Азеф і Б. Татаров, знаючи правду один про одного, активно викривали один одного перед товаришами, намагаючись уникнути власного провалу. Аналогічно діяв і згаданий Р. Малиновський.

Ще одним поширеним елементом агентурної роботи була вмiла імітація продуктивного процесу там, де для цього немає ніякого матеріалу, що заслуговує на увагу оперативних служб. Мотивація тут полягає в певних поглядах на кількість агентури. Виключення непродуктивних агентів ставить необхідність придбання нових. Тому створюється видимість корисної роботи агентурного баласту.

Принципово важливим у роботі з конфідентами був той факт, що ті майже завжди були людьми, причетними до протиправної діяльності та їх подальша оперативна цінність визначалась успіхами в тій же діяльності. Це передбачало хороше знання розшуковими офіцерами тактики роботи з конфідентами та знання психології. Зрештою, не можна обійти й питання морально-ділових якостей офіцерів, адже такого роду діяльність межувала з провокацією.

Російські спецслужби щорічно випускали десятки циркулярів із засудженням провокації як методу. Тим не менше, об'єктивна логіка призводила до того, що, захищаючи закон, жандарми мусили його порушувати. Щоб працювати на випередження, потрібно було мати інформацію з керівних кіл антиурядових організацій. Універсальним було введення до них свого агента. Цього можна було досягнути лише його активною революційною діяльністю, що вважалася протизаконною і проти якої агента слід було застерігати на всіх зустрічах.

У контррозвідці ж, щоб завоювати до-

віру уявних хазяїв, агент змушений був відзначитися на шпигунському поприщі. Тобто ефективна контррозвідувальна робота також досить часто межувала з провокацією. Утім, використання останньої не відкидали. У керівних документах того часу містяться лише застереження проти надмірного використання провокативних прийомів. Зокрема, перший керівник військової контррозвідки ротмістр Лавров зазначає, що провокаторський прийом залишений лише для виняткових випадків і то не інакше, як з особливого на те дозволу вищого керівництва [29, с. 55-69].

Зрештою, зійшлися на тому, що конфідент може займатися протиправною діяльністю, однак не проявляючи при цьому ініціативи.

Україн гострим було те питання, що активний агент теоретично мусив притягуватися до судової відповідальності в якості обвинуваченого, що компрометувало як саму службу, так і окремого офіцера, який не зміг втримати свого співробітника в належних рамках.

Перед жандармською агентурою стояла та ж дилема, що й перед іншою. Вона повинна була висвітлювати протиправну діяльність, не беручи в ній участі. Щоб якось пояснити цей казус, Інструкція наголошувала, що партійна робота агента по можливості повинна зводитися до посередницької та виконавчої, а ніяк не творчої. Водночас вона повинна бути такою, щоб при ліквідації групи агента не можна було притягнути до відповідальності навіть у випадку відвертості заарештованих [16, с. 389].

Однак, хоча діяльність окремих представників політичного розшуку йшла в порушення законів Російської імперії, здебільшого вона була непідсудна. В абсолютній більшості випадків охоранка постачала своїх агентів документами та виводила їх з-під удару. Таким чином, органи політичного розшуку навмисно перетворювалися на своєрідну державу в державі.

Сучасний вчений С. Жаров прийшов до висновку, що формально держава утримувала та матеріально стимулювала осіб,

злочини яких передбачалися статтями 100-102 кримінального кодексу [19]. Більше того, охоранка заохочувала партійну кар'єру своїх секретних співробітників і навіть надавала допомогу в їх кар'єрному рості.

Певний час департамент поліції використовував хибну практику оцінки роботи РОО, за кількістю повідомлень про революційну діяльність. Досить часто траплялося, що в тій чи іншій місцевості революціонери не були надто активними. Це викликало побоювання начальника місцевого РОО, що він справлятиме погане враження на департамент поліції. Мимоволі він приходив до висновку самому організувати ті чи інші заворушення і, ліквідувавши їх, отримати заохочення. Утім, Васильєв зауважує, що йому відомо лише 2 таких випадки [21, с. 366].

У свою чергу, Курлов згадував, що ті жандарми, які звертали на себе увагу директора департаменту і в нагородах, і в чинах обганяли своїх скромніших колег. Погоню за кількісними показниками Курлов ставить у вину Трусевичу. Саме в цьому він бачає витoki провокації [25, с. 86-87].

Наступна проблема, що впливала на роботу конфідентів, полягала в їх порівняно високій соціальній мобільності.

Якщо конфідент чим-небудь скомпрометував себе, від його послуг негайно відмовлялися, у всі відділення департаменту поліції надсилалися відповідні циркуляри. При цьому оперативний працівник обов'язково мав попередити конфідента про неприпустимість розголошення відомої йому інформації.

Щодо інших, то при припиненні контактів з ними слід було дотримуватися золоті середини: і не загострювати відносин із конфідентом, і не давати йому можливості в подальшому шантажувати спецслужбу. Поетично про це писав С. Зубатов, порівнюючи конфідента з коханою жінкою. І в нормативних документах відчувається його вплив. Провалених конфідентів в обов'язковому порядку потрібно

було працевлаштувати, однак не в розшукових органах. До працевлаштування їх рекомендувалося підтримувати і морально, і матеріально [16, с. 384].

Найбільш цінним, заслуженим секретним співробітникам, після закінчення їхньої діяльності у зв'язку з похилим віком, станом здоров'я, у результаті провалу (не з вини агента) і деякими іншими обставинами, призначалася державна пенсія. Про це конфідентів повідомляли, таким чином стимулюючи їх активність.

Висновки

Аналіз розвитку негласного співробітництва дає нам підстави стверджувати, по-перше, що агентурна робота, як складова частина оперативно-розшукової діяльності, є діяльністю суспільною і, по-друге, суспільство не може здійснювати свої функції без цієї діяльності. Серйозну увагу нормативному забезпеченню цього процесу приділяли спецслужби Російської імперії. Загальновідомий факт перевидання в 1941 р. для внутрішнього користування НКВД «Інструкції з організації внутрішнього агентурного спостереження». підготовленої ще П. Столипініним.

Нормативні акти і документи департаменту поліції, охоронних відділень та інших установ окремого корпусу жандармів дають можливість зобразити узагальнений портрет співробітника охоранки, яким його уявляло поліцейське керівництво. Це – професійний революціонер або принаймні його родич чи близький приятель. Головним стимулом до співпраці була жадібність, але вона ж призводила до моральної деградації особистості й абсолютної безпринципності. У зв'язку з чим секретний співробітник не користується жодною довірою у свого керівництва. Тим не менше, співробітник прекрасно розуміє свою необхідність і всіляко використовує цю ситуацію для свого збагачення. Результати боротьби з революційним рухом йому байдужі. Перспективою співпраці була загроза смерті чи моральна самотність.

Список використаних джерел

1. Алфавит полицейских законов, разъяснений и циркуляров / Сост. В.М. Попов. – Кобеляки, 1913. – 730 с.

2. Савелюк М.А. Из истории лексики российских спецслужб – происхождение и использование термина «агент» / М.А. Савелюк // Оперативник (сыщик). – 2008. – № 2. – С. 3-7.
3. Усенко В.Ф. Використання конфіденційної допомоги громадян у боротьбі зі злочинами : погляд сьогодення : Монографія / В.Ф. Усенко, В.А. Некрасов, В.Я. Мацок. – К.: КНТ, 2007. – 204 с.
4. Бернадський Б.В. Охорона державної таємниці, як складова частина контррозвідувальної діяльності Департаменту поліції МВС Російської імперії (на прикладі українських губерній) : монографія / Б.В. Бернадський. – К.: Наук.-вид. відділ НА СБ України, 2010. – 274 с.
5. Спиридович А. Записки жандарма / А. Спиридович. – М.: Политиздат, 1991. – 183 с.
6. Падение царского режима. Стенографические отчеты допросов и показаний, данных в 1917 г. в Чрезвычайной Следственной Комиссии Временного правительства / Под ред. П.Е. Щеголева. – Т. V. – М. – Л.: Государственное издательство, 1926. – 474 с.
7. Глобачев К.И. Правда о русской революции : Воспоминания бывшего начальника Петроградского охранного отделения / К.И. Глобачев. – М.: РОССПЭН, 2009. – 519 с.
8. Членов С.Б. Московская охранка и ее секретные сотрудники / С.Б. Членов. – М., 1919. – 92 с.
9. Поляков Александр Записки жандармского офицера / Александр Поляков // Жандармы России. – С.-Пб.: Нева, М.: Олма-Пресс, 2002. – С. 482-542.
10. ІДІА України у м.Києві. – Ф. 275. – Оп. 1. – Спр.1157.
11. Дресвянин С. Секретная война / С. Дресвянин. – Ростов на Дону : Феникс, 1998. – 416 с.
12. Старков Борис. Охотники на шпионов. Контрразведка Российской империи 1900-1914 / Борис Старков. – С.-Пб.: Питер, 2006. – 304 с.
13. Павлов П. Агенты, жандармы, палачи (по документам) / А. Павлов. – Пг.: Былое, 1922.
14. Агафонов В.К. Заграничная охранка / В.К. Агафонов. – Пг., 1918. – 388 с.
15. Гейфман А. Революционный террор в России, 1894-1917 / А. Гейфман / Пер. с англ. Е. Дорман. – Глава 5 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://lib.rus.ec/b/303255/read>
16. Водолеев Геннадий. Закон и правосудие / Геннадий Водолеев, Сергей Сидоренко. – С.-Пб.: Азбука-классика, 2008. – 416 с.
17. Герасимов А.В. На лезвии с террористами : Воспоминания / А.В. Герасимов. – М.: Товарищество русских художников, 1991. – 208 с.
18. Заварзин П.П. Работа тайной полиции / П.П. Заварзин // «Охранка» : Воспоминания руководителей охранных отделений : В 2 т. – М.: Новое литературное обозрение, 2004. – Т. 1.
19. Жаров С.Н. Секретные сотрудники охранки / С.Н. Жаров [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.Pseudology.org/Sysk/Sexot.Htm>
20. Шуйський П.А. Департамент поліції / П.А. Шуйський. – Харків : Шляхи революції, 1930. – 100 с.
21. Васильев А.Т. Охрана. Русская политическая полиция / А.Т. Васильев // «Охранка» : Воспоминания руководителей охранных отделений / Вступ. статья, подгот. текста и коммент. З.И. Перегудовой. – Т. 2. – М.: Новое литературное обозрение, 2004. – С. 343-515.
22. Голос минувшего. – 1917. – № 9-10.
23. Инструкция по организации и ведению внутренней агентуры, составленная при Московском охранном отделении, 1908 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.pseudology.org/Sysk/Instrukciya.htm>
24. Жилинский В.Б. Организация и жизнь охранного отделения во времена царской власти / В.Б. Жилинский. – М., 1918. – 63 с.
25. Курлов П.Г. Гибель императорской России / П.Г. Курлов. – М.: Современник, 1992. – 255 с.
26. Жаров Сергей Николаевич Методы прикрытия внутренней агентуры корпуса жандармов Российской империи / Сергей Николаевич Жаров [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.pseudology.org/Sysk/Metody_prikrytiya.htm
27. Мартынов А.П. Моя служба в отдельном корпусе жандармов / А.П. Мартынов // «Охранка» : Воспоминания руководителей охранных отделений / Вступ. статья, подгот. текста и коммент. З.И. Перегудовой. – Т. 1. – М.: Новое литературное обозрение, 2004. – С. 29-408.
28. Розенталь И.С. Провокатор. Роман Малиновский : судьба и время / И.С. Розенталь : РОССПЭН, 1996. – 272 с.
29. Никитинский И. Из истории русской контрразведки : Сб. документов / И. Никитинский. – М.: УГА НКВД СССР, 1946. – 310 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://ua-simpsons.ru/seasons/tretiy-sezon/sezon-tretij-seriya-18-raznye-prednazna>